

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

**ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՀԱՅԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ
ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XVIII ԴԱՐԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ**

**Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության սեղմագիր**

ԵՐԵՎԱՆ-2012

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար

պատմական գիտությունների դոկտոր
Դանիելյան Է. Լ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ

պատմական գիտությունների դոկտոր
Չոբանյան Պ.Ա.

պատմական գիտությունների թեկնածու
Մկրտումյան Լ.Ա.

Առաջատար կազմակերպություն

Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2012 թ. հունիսի 15-ին ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՅ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2012 թ. մայիսի 15-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մուրադյան Հ.Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻ ԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Հայոց պատմության առաջնային հիմնահարցերից է օտար բռնակալությունների դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը, որի միավորող և սնուցող ուժը տարբեր դարաշրջաններում եղել է հայոց ազատատենչ ոգին և հայրենասիրությունը: XVIII դարի առաջին տասնամյակներին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարում արցախահայության ազատագրական գործողությունների համակողմանի ուսումնասիրությունն ունի գիտական և քաղաքական կարևոր նշանակություն: Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո (1375 թ.) օտար տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումները կազմել են հաջորդ դարերի Հայոց պատմության բովանդակության ու մեր ժողովրդի կենսակերպի անբաժանելի մասը: Հայ ազատագրական միտքը ժամանակի ընթացքում ընդգրկեց եկեղեցական միջավայրը, ազնվական և առևտրական հասարակախավերի լավագույն ներկայացուցիչներին: Եթե XV-XVII դարերում ազատագրական շարժման կազմակերպիչները հիմնականում Ս. Եջմիածնի կաթողիկոսներն էին և եկեղեցական միջավայրից դուրս եկած գործիչները՝ Աղթամարի Ջաքարիա Գ կաթողիկոսը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին, Հակոբ Դ Ջուղայեցին և ուրիշներ, ապա XVIII դարի առաջին տասնամյակներում հոգևորական նշանավոր գործիչների (Եսայի Հասան-Ջալալյան, Մինաս վարդապետ Տիգրանյան և այլն) հետ մեկտեղ ազատագրական պայքարի գործում իրենց կարևորագույն ներդրումն ունեցան աշխարհիկ այնպիսի երևելի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք էին Իսրայել Օրին, Ավան հարյուրապետը, Ստեփանոս Շահումյանը, Դավիթ Բեկը, Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցը և այլք:

Հայ ժողովրդի ազատագրման ճանապարհը սկզբնապես տեսնելով օտար երկրների օժանդակության մեջ՝ հայ գործիչները, ի վերջո գիտակցելով սեփական ռազմական մարտունակության կարևորությունը և ապավինելով իրենց ուժերին, XVIII դարի 20-ական թվականներին կարողացան զինված պայքարի շնորհիվ կերտել հայկական պետականության իրողություններն Արցախում՝ Եսայի կաթողիկոսի, իսկ Սյունիքում՝ Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ:

XVIII դ. առաջին տասնամյակների արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի համակողմանի ուսումնասիրության խնդիրը, բխելով երիտասարդ սերնդին գաղափարական կուռ հայեցակարգով և հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու անհրաժեշտությունից, չափազանց արդիական է: Ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում Մայր Աթոռ Սուրբ Եջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսության համագործակցության խորքային շերտերի վերհանումը կարևորվում է Հայ Առաքելական եկեղեցու ազգապահպան նշանակությունն ընդգծելու առումով:

Հայ ազատագրական շարժման դասերը լավագույն կերպով ապացուցում են սեփական ուժերին ապավինելու անհրաժեշտությունը և հիմնավորում զինված պայքարի միջոցով հայրենիքը պաշտպանելու իրատեսական գործելակերպը: Այս ամենի փայլուն ապացույցը XX դարի վերջի Արցախի ազատագրական պայքարի արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման իրողությունն է:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻ ԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ:

Ատենախոսության նպատակն է լուսաբանել XVIII դարի առաջին տասնամյակներին արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը: Այդ նպատակով մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները.

- Ներկայացնել XVII դարի վերջի և XVIII դարի սկզբի Արցախի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակը, կառավարման համակարգը և այն մեխիքական

տները, որոնց ներկայացուցիչները գլխավորում էին ազատագրական պայքարը:

- Կարևորել Հայ Առաքելական եկեղեցու արևելյան թեմերն առաջնորդող Գանձասարի կաթողիկոսության և նրա հոգևոր առաջնորդ Եսայի Հասան-Ջալալյանի դերը ազատագրական պայքարի կազմակերպման և ղեկավարման գործում:
- Պարզաբանել Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան թուրքիայի միջև Հայաստանի բաժանվածության պայմաններում արցախահայության զինված պայքարի հանգամանքները:
- Ներկայացնել հայ ազատագրական ծրագրի նոր փուլի սկզբնավորման մեջ աշխարհիկ և հոգևոր գործիչների, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսության համագործակցության կարևորությունը:
- XVIII դարի առաջին տասնամյակների հայ-ռուսական հարաբերություններին վերաբերող փաստագրական հարուստ նյութի հիման վրա պարզաբանել արցախահայության ազատագրական պայքարին օժանդակելու հարցում Ռուսաստանի շահագրգռության իրական դրդապատճառները:
- Լուսաբանել XVIII դարի 20-ական թվականներին արցախահայության հերոսական դիմադրությունը և Արցախում ինքնիշխանության հաստատմանն ուղղված ջանքերը:

ԱՆԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ՍԵՌՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՍՔԸ: Ատենախոսությունը

շարադրված է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների և թեմային վերաբերող գրականության համադիր քննության, ներկայացված փաստերի պատմաքննական և պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքի կիրառմամբ: Եզրահանգումները կատարված են փաստական նյութերի հետազոտության հիման վրա:

ԱՆԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ:

Ատենախոսությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1699-1731 թվականները՝ ներկայացնելով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արցախի կառավարման համակարգը, սոցիալ-տնտեսական վիճակը և հոգևոր կյանքը, ազատագրական ծրագրի իրականացմանը նպաստող և խոչընդոտող հանգամանքները, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հետ համագործակցությամբ Գանձասարի կաթողիկոսության դերը ազատագրական պայքարի իրականացման գործում:

ԱՆԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Հայ պատմագիտության մեջ տարբեր ժամանակներում կատարվել են հետազոտություններ XVIII դարի առաջին տասնամյակների արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի առանձին հարցերի վերաբերյալ: Առկա աշխատությունները վերաբերում են կամ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի միայն մեկ հատվածին, կամ ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներից միայն մեկի գործունեությանը: Կան նաև ուսումնասիրություններ, որոնք արված են միակողմանի, առանց փաստական տարաբնույթ նյութերի համադրման և ճշգրիտ վերլուծության, և միաժամանակ իրենց վրա կրում են խորհրդային ժամանակաշրջանի կնիքը: Հենց այդ պատճառով արդի պատմագիտության համար չափազանց կարևոր է ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի համակողմանի հետազոտությունը, ինչին և մվիրված է սույն ատենախոսությունը:

Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանվածության պայմաններում Ս. Էջմիածինն ստիպված էր գործել քաղաքական դժվարին պայմաններում՝ փորձելով հայության երկու հատվածներից որևէ մեկի վիճակն էլ ավելի չվտանգել: Ստեղծված իրավիճակում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում կարևոր նշանակություն էին ձեռք բերում հայկական պետականությունը մարմնավորող Արցախի և Սյունիքի մեկիքությունները,

ինչպես նաև այդ գործում ղեկավար դեր ստանձնած՝ Հայ Առաքելական եկեղեցու արևելյան թեմերն առաջնորդող Գանձասարի կաթողիկոսությունը: Ս. Էջմիածինն ազատագրական պայքարում արտաքին հարաբերությունների ղեկավարությունը իրականացնում էր Գանձասարի միջոցով, քանզի Արցախը պահպանել էր ռազմական որոշակի հնարավորություններով օժտված իր իշխանական տները և արդեն մեծ փորձ ուներ Հայաստանի արտաքին կապերի իրականացման գործում:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը XVIII դ. առաջին քառորդում եղել է ազատագրական պայքարի կողմնակից, պարզապես ստիպված է եղել գործել ժամանակի քաղաքական պայմաններին համապատասխան զգուշավորությամբ: Գիտակցելով հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում Գանձասարի կաթողիկոսության կարևորությունը՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը մշտապես աջակցել է նրան՝ փորձելով ամեն կերպ ամրապնդել արցախահայության դիրքերը և բարձրացնել Արցախի հոգևոր-քաղաքական կենտրոն Գանձասարի հեղինակությունը:

Գիտականից բացի ատենախոսությունն ունի նաև քաղաքական և գործնական նշանակություն: XVIII դարի առաջին տասնամյակների արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի անաչառ ուսումնասիրությունը և կատարված հետևությունները արդիական են և օգտակար: Ատենախոսությունում արված եզրակացությունները կարող են օգտագործվել Հայոց պատմությանը նվիրված դասընթացներում և դասագրքերի համապատասխան բաժիններում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ:

Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնի կողմից:

Ուսումնասիրության հիմնական խնդիրները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած գիտական 5 հոդվածներում, հանրապետական գիտաժողովներում ընթերցած զեկուցումներում:

ԹԵՄԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ (ԱՐՔՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱՎԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄՈՒԹՅՈՒՆ):

XVIII դարի առաջին տասնամյակներին արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի լուսաբանման համար ուսումնասիրության աղբյուր են հանդիսացել հայկական, ռուսական և թարգմանաբար պարսկական ու թուրքական աղբյուրները:

Ատենախոսության համար կարևոր սկզբնաղբյուր է դեպքերի ականատես Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի երկը¹, որի մեջ արտացոլված է Հայոց աշխարհի և հատկապես Հայոց Արևելից կողմերի XVIII դարի առաջին տասնամյակների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմությունը: Եսայի-Հասան Ջալալյանն իր շարադրանքը հասցնում է մինչև 1722-1723 թթ., ինչից կարելի է եզրակացնել, որ օտար ուժերի դեմ մղվող պայքարի ընթացքում ստեղծված ներքաղաքական ծանր իրավիճակի պայմաններում Հասան-Ջալալյանը հնարավորություն չի ունեցել շարունակելու սկսած գործը: Նա թողել է իր ժամանակաշրջանի ազգային պատմության համառոտ մի տեսություն, որը պատմագիտական բարձր արժեք է ներկայացնում: Ազատագրական շարժման վերաբերյալ վավերագրերը, դրանցում արժարժված հայրենասիրական ու ազատասիրական գաղափարները, որոնք տեղ են գտել Եսայի Հասան-Ջալալյանի աշխատության մեջ, նպաստել են ազատագրական մտքի ու գործի հետագա զարգացմանը, ազատագրական շարժման գաղափարախոսության մշակմանը:

¹ Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, Յերուսաղեմ, 1868 (այսուհետև՝ Եսայի Հասան-Ջալալյան):

Ազատագրական պայքարին նախորդած ժամանակաշրջանում Հայաստանում տիրող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի ուսումնասիրության առումով կարևոր են Ջաքարիա Քանաքեռցու աշխատության² մեջ տեղ գտած տեղեկությունները պարսկական հիշատակությունների՝ 1699 թ. նոր հարկահանության պատրվակով կատարված դաժան միջոցառումների և հայ ժողովրդի տարբեր խավերի կրած հալածանքների մասին:

Աղբյուրագիտական արժանահավատությամբ պատմիչների երկերին չեն գիջում XIII–XVIII դդ. մանր ժամանակագրությունները³ և XV–XVII դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները⁴, որոնցում առկա հիշատակությունները օգնում են պատկերացում կազմել ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի տարբեր իրադարձությունների պատճառա-հետևանքային մանրամասների վերաբերյալ:

Արցախի մելիքների և Գանձասարի կաթողիկոսների գործունեության մանրամասնությունների ճշգրտման առումով ատենախոսության համար արժեքավոր է Ս. Բարխուդարյանի կազմած վիմագիր արձանագրությունների ժողովածուն⁵:

Ինչպես ազատագրական պայքարի մանրամասների, այնպես էլ 1720-ական թվականներին Պարսկաստանում տիրող իրավիճակի նկարագրության առումով արժեքավոր է ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ, Պետրոս I-ի Կասպիական արշավանքի ժամանակ հայկական հեծյալ ջոկատի, իսկ այնուհետև միացյալ Հայկական էսկադրոնի հրամանատար Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի կողմից կազմված և Նոր Ջուղայի բարբառով գրված ընդարձակ տեղեկագիրը⁶: Լինելով իրադարձությունների ոչ միայն ականատեսը, այլև ամմիջական մասնակիցը՝ Գիլանենցին հաջողվել է տալ այդ ժամանակի ամենակարևոր իրադարձությունների հավաստի նկարագիրը:

Ատենախոսության շարադրման համար անչափ կարևոր է Կ. Եզյանի (Գ. Յօզ) կազմած վավերագրերի ժողովածուն⁷, որտեղ ի մի են բերված բազմաթիվ վավերագրեր, նամակներ ու պաշտոնական փաստաթղթեր, որոնք հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել XVIII դարի առաջին տասնամյակներում հայ-ռուսական հարաբերությունների և ազատագրական պայքարի կազմակերպմանն ուղղված ծրագրերի մասին: Ժողովածուի մեջ զետեղված են Իսրայել Օրիի, Եսայի Հասան-Ջալալյանի, Մինաս վարդապետ Տիգրանյանի և այլոց կողմից տարբեր ժամանակներում Պետրոս Մեծին և ռուսական արքունիքին ուղղված նամակներն ու դիմումները և այլ արժեքավոր փաստաթղթեր: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Իսրայել Օրիի և եվրոպական արքունիքների ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած բանակցությունները հաստատող փաստաթղթերը, դեսպանական հանձնարարագրերը և զեկույցները, Պետրոս Մեծի կողմից գրված նամակները, հրամանագրերը և այլն:

Իսրայել Օրիի ազատագրական պայքարի կազմակերպմանն ուղղված գործունեությունը լուսաբանող տեղեկությունները ամբողջանում են շնորհիվ Կ. Եզյանի կողմից արտասահմանյան դիվաններում գտնվող թղթակցությունների,

² Ջաքարեայ Սարկալազի պատմագրութիւն, հ. Ա, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870 (այսուհետև՝ Ջաքարիա Սարկալազ, հ. Ա, հ. Բ):

³ Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Ե., 1956:

⁴ Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարանները, հ. Գ (1641-1660): Կազմեց Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ե., 1984:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1960:

⁶ Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի ջուղայեցոց բարբառով գրված, Կռունկ Հայոց Աշխարհին, 1863, N 2-3:

⁷ Эзов Г., Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб., 1898.

նամակների, դիմումների և գրվածքների վերհանման ու իրենց բնագրական լեզուներով հրատարակման:

Ազատագրական պայքարին նախորդած և խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայ-ռուսական առնչությունների ուսումնասիրման առումով արժեքավոր են տարբեր տարիներին լույս տեսած փաստաթղթերի ժողովածուները⁸, որոնք հստակ պատկերացում են տալիս հայ ազատագրական պայքարի գործիչների և ռուսական կառավարության միջև եղած նամակագրական կապերի վերաբերյալ և վկայում են հայ-ռուսական առևտրատնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների մասին:

Հայ ժողովրդի ազատագրման և անկախ պետականության վերականգնմանն ուղղված գործում կարևոր դեր է խաղացել Հայ Առաքելական եկեղեցին: Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու երկուն⁹ խնդրո առարկա հարցի կապակցությամբ տեղ են գտել XVIII դարի առաջին տասնամյակներում Հայ Առաքելական եկեղեցու հետ կապված կարևորագույն իրադարձությունների մասին տեղեկությունները: Արժեքավոր են հատկապես Հայ եկեղեցուն պարսկական իշխանությունների կողմից տրված հրամանագրերի և հայ գյուղացիության սոցիալական վիճակի վերաբերյալ «Ջամբռ»-ի տեղեկությունները: Ատենախոսության շարադրման համար հատկապես կարևոր նշանակություն է ունեցել աշխատության տասներորդ գլուխը, որտեղ Սիմեոն Երևանցին անդրադարձել է Գանձասարի կաթողիկոսությանը:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի Պարսկաստանի պատմության, ինչպես նաև Ամենայն Հայոց և Գանձասարի կաթողիկոսների աթոռակալության, նրանց իրավունքների և արտոնությունների, Արևելյան Հայաստանի տարաբնույթ խնդիրների, հատկապես սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության առումով կարևոր են Սատենադարանի պարսկերեն վավերագրերն ու հրովարտակները, որոնք թարգմանվել և հրատարակության են պատրաստվել Հ. Փափագյանի և Զ. Կոստիկյանի կողմից¹⁰: Լինելով պաշտոնական բնույթի փաստաթղթեր՝ դրանք աղբյուրագիտական մեծ կարևորություն են ներկայացնում և ստույգ կերպով արտացոլում են իրականությունը, արձանագրում պարսից արքունիքի՝ հայության հանդեպ դրսևորվող քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները: Դրանք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում XVI–XVII դդ. պարսից արքունիքի կողմից հայ հոգևոր հաստատություններին տրվող առանձին իրավունքների, Արևելյան Հայաստանի հարկային համակարգի վերաբերյալ:

⁸ Армяно-русские отношения в XVII веке, Сборник документов, т. I, Е., 1953, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, Сборник документов, т. II, часть I, Е., 1964, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, Сборник документов т. II, часть II, Е., 1967, Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, Сборник документов, т. III, Е., 1978.

⁹ Ջամբռ, գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարարեցեալ ի Սիմեոնի ցաւահար եւ վշտակոծ կաթողիկոս Երևանցւոյ, Վաղարշապատ, 1873 (այսուհետև՝ Ջամբռ):

¹⁰ Սատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I. հրովարտակներ, կազմեց Հ. Գ. Փափագյան, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), Ե., 1956 (այսուհետև՝ Սատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ I), Սատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I. հրովարտակներ, կազմեց Հ. Գ. Փափագյան, պրակ երկրորդ (1601–1650), Ե., 1959, Սատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ III (1652–1731), կազմեց Զ. Կոստիկյան, Ե., 2005:

Ատենախոսության շարադրմանը նպաստել են նաև ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում վրաց և ռուս թագավորների միջև նամակների¹¹ և Ռուսաստանի՝ Արևելքի երկրների հետ կնքած պայմանագրերի ժողովածուները¹², ինչպես նաև Հայաստանի մասին՝ թուրքական աղբյուրների՝ հայերին վերաբերող հատվածները, որոնք թարգմանվել և հրատարակության են պատրաստվել Ա. Սաֆրաստյանի կողմից¹³:

Հետազոտվող թեմայի համար նշված աղբյուրների հետ մեկտեղ կարևորություն են ներկայացնում հայ և օտար հեղինակների աշխատությունները, որոնց քննությունն առավել արդյունավետ է դարձնում արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի անաչառ լուսաբանումը:

Ա. Հովհաննիսյանի արժեքավոր աշխատության¹⁴ մեջ տեղ են գտել հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության և հայերի քաղաքական կողմնորոշման վերաբերյալ հարցեր: Հեղինակը քննական վերլուծության է ենթարկել Իսրայել Օրիի և Մինաս վարդապետ Տիգրանյանի կողմից կազմված փաստաթղթերի վավերականությունը և հիմնավոր կերպով պարզաբանել հայերի ռուսական կողմնորոշման ժամանակագրական սահմաններն ու իրական դրդապատճառները:

Հայ ազատագրական պայքարի ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի առանձնահատկությունները հետազոտելիս կարևոր է Աշոտ Հովհաննիսյանի մեկ այլ հիմնարար աշխատության¹⁵ համակողմանի ուսումնասիրությունը: Հեղինակը մեծ տեղ է հատկացրել Իսրայել Օրիին, տվել նրա կյանքի և գործունեության քննական պատկերը, մանրամասն կերպով վերլուծել նրա դերն ու նշանակությունը հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում:

Իսրայել Օրիի կյանքի և գործունեության ուսումնասիրության առումով ատենախոսության համար արժեքավոր են նաև Ե. Գեղամյանցի¹⁶, Հ. Քյուրտյանի¹⁷, Ա. Աբրահամյանի¹⁸, Ե. Տոլբազյանի¹⁹ աշխատությունները:

1723-1728 թթ. ազատագրական պայքարի և հայկական զինված ինքնապաշտպանության ղեկավարների ու ռուսական կառավարության միջև հաստատված նամակագրության ուսումնասիրության առումով ատենախոսության համար արժեքավոր է Ա. Աբրահամյանի ևս մեկ աշխատությունը²⁰:

¹¹ Переписка на иностранных языках грузинских царей с русскими государями 1639-1700 гг., СПб., 1861.

¹² Договоры России с Востоком, политические и торговые. Собрал и издал Т Юзефович, СПб., 1869 (այսուհետև՝ Договоры России):

¹³ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի նյութ ժողովուրդների մասին, հ. 1, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Ե., 1961:

¹⁴ Հովհաննիսյան Ա., Հայ-ռուս օրինետացիայի ծագման խնդիրը, Էջմիածին, 1921:

¹⁵ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 2, Ե., 1959:

¹⁶ Գեղամյանց Ե., Իսրայել Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը, Բաքու, 1914:

¹⁷ Քյուրտյան Հ., Իսրայել Օրի, Վենետիկ, 1960:

¹⁸ Աբրահամյան Ա., Իսրայել Օրի, Ե., 1978:

¹⁹ Տոլբազյան Ե., XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումները և ռուսական կողմնորոշումը: Պետրոս Ա. և հայերը, Մ., 2005:

²⁰ Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1953:

Արցախի և արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության մի շարք կարևոր էջերի ուսումնասիրությանը նպաստել են Մ. Բարխուդարյանցի²¹, Պ. Չարրությունյանի²², Վ. Մարտիրոսյանի²³, Յ. Խաչատրյանի²⁴, Լեոյի²⁵, Րաֆֆիի²⁶, Ե. Լալայանի²⁷, Բ. Ուլուբաբյանի²⁸, Վ. Բալայանի²⁹ աշխատությունները:

Հայ Առաքելական եկեղեցու և Գանձասարի կաթողիկոսության պատմության ուսումնասիրության առումով կարևոր է Մ. Օրմանյանի աշխատությունը³⁰, որը մինչ օրս էլ շարունակում է մնալ ու գործածվել իբրև Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմության եզակի հանրագիտարան:

XVIII դարի առաջին տասնամյակներում հայ ազատագրական շարժման կազմակերպման և ղեկավարման գործում Հայ Առաքելական եկեղեցու ունեցած դերի ու նշանակության ուսումնասիրության տեսանկյունից ատենախոսության համար արժեքավոր է Ա. Այվազյանի աշխատությունը³¹:

Ատենախոսության համար կարևոր մի շարք հարցերի ուսումնասիրության առումով արժեքավոր է Է. Դանիելյանի աշխատությունը³², որում հեղինակը շարադրել է Գանձասարի պատմությունը՝ սկսած վաղագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Հատկապես կարևոր է հայ ազատագրական պայքարի գործում Գանձասարի կաթողիկոսության ունեցած նշանակությանը նվիրված շարադրանքը:

Գանձասարի կաթողիկոսության պատմության ուսումնասիրության առումով արժեքավոր է Լ. Մկրտումյանի աշխատությունը³³: Հատկապես կարևորվում է հեղինակի հետազոտությունը Գանձասարի կաթողիկոսությունում առկա հակաթոռության հիմնահարցի և XVIII դարի ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում Գանձասարի կաթողիկոսության ունեցած դերի վերաբերյալ:

Արցախահայության ազատագրական պայքարը գլխավորող մելիքների իրավունքների և պարտականությունների, մելիքական տների տոհմաբանության և մեր կողմից հետազոտվող ժամանակաշրջանում Արցախի կառավարման

²¹ Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895, Բարխուդարյանց Մ., Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, Բարխուդարյանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, Բարխուդարյանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907:

²² Арутюнян П., Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954.

²³ Մարտիրոսյան Վ., Հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազատագրական պայքարում (XVIII դարի 20-ական թվականներ), Ե., 1971:

²⁴ Խաչատրյան Յ., Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում, Ե., 1972:

²⁵ Լեո, Երկերի ժողովածու, հատոր 3, գիրք 2, Ե., 1973, Լեո, Երկերի ժողովածու, հատոր 5, Ե., 1986:

²⁶ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Խամսայի մելիքությունները, Ե., 1987:

²⁷ Լալայան Ե., Երկեր, հատոր երկրորդ, Ե., 1988:

²⁸ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե., 1998:

²⁹ Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնագույնից մինչև մեր օրերը, Ե., 2002:

³⁰ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001:

³¹ Այվազյան Ա, Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Ե., 2003:

³² Դանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, Ե., 2005:

³³ Մկրտումյան Լ., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Ե., 2006:

համակարգի ուսումնասիրության առումով ատենախոսության համար կարևոր է Ա. Մաղալյանի աշխատությունը³⁴:

Ատենախոսության շարադրմանը նպաստել են նաև օտարալեզու հեղինակներ Ս. Սոլովյովի³⁵, Պ. Բուսկովի³⁶, Մ. Շայի³⁷, Ե. Տառլեի³⁸, Վ. Լիսցովի³⁹, աշխատությունները:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հետ կապված տարբերույթ հարցերի պարզաբանմանը մեծապես նպաստել են նաև Ա. Աբրահամյանի⁴⁰, Ա. Այվազյանի⁴¹, Զ.Արզումանյանի⁴², Վ. Մարտիրոսյանի⁴³, Վ. Ոսկանյանի⁴⁴, Պ. Զոբանյանի⁴⁵, Ֆ. Պողոսյանի⁴⁶ հոդվածները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից և օգտագործված աղբյուրների ու զրականության ցանկից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է համակարգչային շարվածքի 142 էջ:

³⁴ Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Ե., 2007:

³⁵ Соловьев С., История России с древнейших времен, т. XVIII, М. 1868.

³⁶ Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., СПб., 1869.

³⁷ Shay M., The Ottoman Empire from 1720 to 1734. As revealed in Despatches of the Venetian Bailly, Urbana, 1944.

³⁸ Тарле Е. В., Русский флот и внешняя политика Петра I, М., 1949.

³⁹ Лысов В., Персидский Поход Петра I: 1722-1723 гг., М., 1951.

⁴⁰ Աբրահամյան Ա., Սյունիքի XVIII դարի ազատագրական շարժման շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1972, № 4, էջ 159-184, նույնի՝ Документы из истории совместной борьбы народов Закавказья против турецких агрессоров в первом четвертом XVIII века, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, № 2, էջ 245-248:

⁴¹ Այվազյան Ա., Աստվածատուր Ա Զամադանցի կաթողիկոսը (1715-1725) և հայ ազատագրական շարժումը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2002, Զ-Է, էջ 68-76, նույնի՝ Իրադարձություններն Անդրկովկասում 1723 թվականին և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1990, № 4, էջ 63-80, նույնի՝ Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1991, № 2, էջ 102-114, նույնի՝ «Ղափանցվոց պատմության» ժամանակագրության հավաստիությունը և կառուցվածքը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, № 1, էջ 85-100, նույնի՝ 1720-ական թթ. Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1990, № 2, էջ 119-135:

⁴² Արզումանյան Զ., Եսայի Զասան-Ջալալյանի քաղաքական գործունեության գնահատման հարցի շուրջ, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1979, № 5, էջ 50-57, նույնի՝ «Մեծ» և «Փոքր» սղնախների հարցի շուրջ, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1985, № 4, էջ 85-92, նույնի՝ Սղնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1982, № 9, էջ 77-86:

⁴³ Մարտիրոսյան Վ., Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թ. պաշտպանությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, № 2, էջ 187-191:

⁴⁴ Ոսկանյան Վ., Իսրայել Օրիի կողմից Պետրոս առաջինին ներկայացված նորահայտ քարտեզը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1961, № 3-4, էջ 297-306, նույնի՝ Զայ ժողովրդի ռուսական օրինանացիայի հարցը մինչև սովետական պատմագրության մեջ, ԶՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1957, № 3, էջ 43-62, Ոսկանյան Վ., Դիլոյան Վ., Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի 20-ական թթ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, թ. 2, էջ 249-272:

⁴⁵ Чобанян П., О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII-XIX вв.), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2002, № 3, էջ 145-159:

⁴⁶ Պողոսյան Ֆ., Էջմիածնի կաթողիկոսությունը և հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դ. առաջին քառորդում, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1977, № 4, էջ 24-36, նույնի՝ Խամայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, Բանբեր Զայաստանի արխիվների, 1966, № 1, էջ 197-208:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, ներկայացված է աստեմախոսության գիտական նորույթը, տրվել է հիմնախնդրին վերաբերող սկզբնաղբյուրների ու առկա գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «ԱՐՑԱԽԸ XVII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ», քաղկացած է երեք ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Աշխարհագրական նկարագիրը. կառավարման համակարգը», ամփոփ կերպով ներկայացված են խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Արցախի աշխարհագրական նկարագիրը, կառավարման համակարգը և այն մեխիթական տները, որոնց ներկայացուցիչները գլխավորել են ազատագրական պայքարը:

Արցախը, որը Մեծ Հայքի 15 նահանգներից կամ աշխարհներից էր⁴⁷, բաղկացած էր 12 գավառներից՝ Սյուն Հաբանդ, Վայկունիք, Բերդածոր, Մեծիրանք, Մեծկուանք, Հարճլանք, Սուխանք, Պիանք, Պարսկանք, Քուստի, Փառնես, Կողբ⁴⁸: Արցախն այս սահմաններով զբաղեցնում էր ավելի քան 15.500 կմ² տարածք⁴⁹:

Արցախը հյուսիսից և արևելքից հարևան էր Ուտիք նահանգին, որի հետ սահմանակցությունը ձգվում էր Տավուշից մինչև Սուխանք դաշտի եզրը: Այս երկու նահանգները միասին հայտնի էին Հայոց Արևելից կողմանք անվանումով⁵⁰: Հարավից երասխ գետն Արցախը բաժանում էր Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգից: Արևմուտքում՝ Երասխ գետից մինչև Սևանի ափը, Արցախը սահմանակից էր Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգին: Արցախը⁵¹ և Սյունիքը իրարից բաժանող գիծը Աղավնո կամ Ագարի-Հագարի գետն էր: Մնացած կետերում սահմանը հաճախ փոխվում էր՝ առանց խաթարելու երկու նահանգների համագործակցությունը պատմական ամենաբարդ իրադրություններում⁵²:

Միջնադարի ընթացքում իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ Արցախը կարողացավ մեծագույն ջանքերի գնով դիմակայել օտար ներխուժողների ավերածություններին և հիմնականում պահպանել ոչ միայն իր քաղաքական ինքնուրույնությունը, այլև հայ ավատատիրական հասարակությանը բնորոշ սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը⁵³:

Ինչպես վկայում են աղբյուրները⁵⁴, XV դարից սկսած՝ Արցախի, ինչպես և Հայաստանի որոշ շրջանների իշխանները կոչվում են մեխիթներ⁵⁵: «Մեխիթ» տերմինը

⁴⁷ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», Վնետիկ, 1881, էջ 33, հմմտ. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 109:

⁴⁸ Տե՛ս Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, թարգմանությունը, ծանոթագրությունները՝ Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Ե., 1979, էջ 295:

⁴⁹ Սարգսյան Ս., Արցախ: Պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ, Ե., 1996, էջ 62:

⁵⁰ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ.Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 32:

⁵¹ Ինչպես նշել է Մովսես Խորենացին, Արցախն անվանվում էր նաև Փոքր Սյունիք: Այն այսպես էր հիշատակվում Սյուն Հաբանդ գավառում գտնվող Ամարասի կապակցությամբ (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1991, էջ 260): Սյունիքում էր գտնվում նույնանուն Հաբանդ գավառը (տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», էջ 33):

⁵² Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 9:

⁵³ Տե՛ս Чобанян П., О некоемъ восточномъ устроении Армаха (XIII-XIX вв.), էջ 159:

⁵⁴ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ I, էջ 45, հմմտ. Բարխուտարեանց Ս., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա., էջ 213:

⁵⁵ «Մեխիթ»-ը արաբական բառ է, որ նշանակում է իշխող, տիրակալ, նաև՝ թագավոր, և սերվում է «mīk» «տիրել», «իշխել» ընդհանուր սեմական արմատից (Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Ե., 1977 էջ 635):

տարբեր ժամանակներում արտահայտել է տարբեր իմաստներ: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում մեխիքներ էին կոչվում հիմնականում իշխանները, գավառների կառավարիչները իսկ առանձին դեպքերում՝ նույնիսկ մեկ կամ մի քանի գյուղերի կառավարիչները⁵⁶:

Քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դժվարին պայմաններում Արցախում առաջացած հինգ վարչա-քաղաքական միավորները՝ Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մեխիքությունները («Խամսա»⁵⁷) համարվում էին արցախահայության բարոյական ու գաղափարական ոգին բարձր պահող ուժը և հենց նրանք էլ, համագործակցելով Գանձասարի կաթողիկոսության հետ, ձեռնամուխ եղան ազատագրական պայքարի կազմակերպման ու իրագործմանը:

Երկրորդ ենթազխում՝ «Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը», ներկայացված են ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արցախի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, հողատիրության և հարկահանության ձևերը:

XVII դարի երկրորդ կեսին արցախահայության վիճակը քիչ թե շատ տանելի էր: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Զասան-Ջալալյանը (1701-1728) անգամ դրվատանքով է հիշում շահ Աբբաս II-ի (1642-1666) և նրան հաջորդած շահ Սուլեյմանի (1667-1694) կառավարման ժամանակաշրջանները: Վիճակը հատկապես փոխվեց և վատթարացավ XVII դարի վերջերից, երբ Պարսկաստանն ընկավ տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամի մեջ, և սկսեց կազմալուծվել ու քայքայվել Սեֆյան Պարսկաստանի պետական ապարատը:

1699 թ. շահ Սուլթան Զուլեյնը (1694-1722), արքունիքի ուռճացած ծախսերը հոգալու համար, բնակչության տարբեր խավերի հարստահարումը բազմապատկելով, փորձում էր լցնել արքունիքի գանձարանը, կրկնապատիկ ու եռապատիկ չափերով ավելացնում էր արհեստավորներից, առևտրականներից և առհասարակ ամբողջ բնակչությունից գանձվող հարկերը: Ամբողջ երկրով մեկ տեղի էր ունենում բնակչության նոր հաշվառում, որի ընթացքում կիրառվում էին դաժան միջոցներ:

Պարսից վարչա-քաղաքական տիրապետությունը Արևելյան Զայաստանում, այդ թվում և Արցախում, հանգեցնում էր սոցիալ-տնտեսական և հասարակական օտարամուտ փոփոխությունների, որոնք, աղճատելով հայ հասարակության բնականոն զարգացումը, ծանրացնում էին հայ ժողովրդի տնտեսական և քաղաքական կացությունը: Ստեղծված իրավիճակում հայ ժողովուրդը, մեխիքական ուժերի և հայ հոգևորականության անմիջական աջակցությամբ, ձեռնամուխ եղավ ազատագրական գաղափարների իրականացմանը:

Երրորդ ենթազխում՝ «Գանձասարի կաթողիկոսությունը XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբին», ներկայացված է խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Արցախի հոգևոր կյանքը, մանրամասն անդրադարձ է կատարվել Գանձասարի կաթողիկոսությունում առաջացած հակաթռուռության հիմնահարցին, մանրակրկիտ քննության են առնված Երեմիա Զասան-Ջալալյանի և նրան հակաթռու Սիմեոն Խոտորաշենցու և նրանց հաջորդած Եսայի Զասան-Ջալալյանի ու Ներսես Ջրաբերդցու կաթողիկոսանալու հանգամանքները:

XVI-XVII դարի թուրք-պարսկական պատերազմները և դրանց հետևանքով տեղի ունեցած Զայաստանի բաժանումները նվաճող բռնակալությունների միջև ծանր հետևանքներ ունեցան հայ ժողովրդի կյանքի բոլոր ոլորտներում: Զայ Առաքելական եկեղեցին հավասարապես կիսում էր բոլոր այն արհավիրքները, որոնք բաժին հասան հայ ժողովրդին Զայաստանի թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան մասերում: Զայ եկեղեցու

⁵⁶ Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մեխիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, էջ 197-198: Մեխիքներ էին կոչվում նաև գյուղերի, ավանների և քաղաքների թաղամասերի այն ավագները, որոնք պատասխանատու էին հարկերի գանձման համար (տե՛ս Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 32)

⁵⁷ «Խամսա» արաբերեն նշանակում է հինգ, իսկ խամսայի մեխիքություններ նշանակում է հինգ մեխիքություններ:

տնտեսական վիճակի վատթարացման հետ մեկտեղ առաջացել էին կաթողիկոսական գահի համար պայքարող տարբեր խմբավորումներ⁵⁸: Նույնպիսի իրավիճակ էր տիրում նաև Հայ առաքելական եկեղեցու չորս ճյուղերից մեկի՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունում:

Աթոռակալական պայքարը Գանձասարի կաթողիկոսությունում հատկապես սրվել էր Երենիա Հասան-Ջալալյանի (1676-1700) և նրան հակաթոռ Սիմեոն Խոտորաշենցու (1675-1701) օրոք⁵⁹: Պայքարին միջամտում է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցին, որը 1677 թ. Վրաստանում հանդիպում է Գանձասարի հակաթոռ կաթողիկոսներին և հաշտեցնում նրանց⁶⁰: Սակայն հակաթոռ կաթողիկոսների միջև հաշտությունը երկար չի տևում: Հակոբ Ջուղայեցու մահից⁶¹ հետո նրանց պայքարը շարունակվում է նաև հաջորդ կաթողիկոսների՝ Եղիազար Այնթափցու (1681-1691) և Նահապետ Ա Եդեսացու (1691-1705) օրոք և հասնում մինչև իրենց կյանքի վերջին օրերը՝ փոխանցվելով իրենց հաջորդներին՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանին և Ներսես Ջրաբերդցուն: Չնայած հակաթոռության հիմնահարցի անկայությանը՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել XVIII դարի հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: XVIII դարի 20-ական թվականներին Գանձասարի կաթողիկոսությունը աջակցել է Արցախի սղնախներին օտար զավթիչների դեմ մղված պայքարում, իսկ ժամանակի կաթողիկոսներ Եսայի Հասան-Ջալալյանը և Ներսես Ջրաբերդցին, որոնք մեծ հեղինակություն էին վայելում արցախահայության շրջանում, ազատագրական պայքարի գաղափարը առաջնային դարձնելով, ղեկավարել են սղնախների կազմակերպումն ու ռազմական բազմապիսի գործողությունների իրականացումը:

Երկրորդ գլուխը՝ «ԱՋԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈԽԸ XVIII

ՂԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ», բաղկացած է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ « Իսրայել Օրիի կազմակերպչական դերը ազատագրական ծրագրում», ներկայացված են Իսրայել Օրիի՝ ազատագրական ծրագրերի իրականացմանն ուղղված գործունեությունը, օտարերկրյա բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ հանդիպումներն ու բանակցությունները և հայկական քաղաքական ու հոգևոր շրջանակների հետ ունեցած հարաբերությունները: Քննության են առնված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնական և միջազգային իրադրության փոփոխությամբ պայմանավորված այն պատճառները, որոնք խանգարեցին Իսրայել Օրիի մշակած ծրագրերի իրականացմանը: Մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրվել են Իսրայել Օրիի քաղաքական կողմնորոշման փոփոխության պատճառները:

Իր քաղաքական գործունեության սկզբնական շրջանում Օրին Հայաստանի ազատագրության խնդիրը կապում էր եվրոպական երկրների ղեկավարների, մասնավորապես Պֆալցի կուրֆյուրստի հետ, որը որոշակի հետաքրքրություն էր ցուցաբերում այդ հարցի վերաբերյալ: Ժամանակի ընթացքում Օրիի համար պարզ դարձավ Հայաստանի ազատագրման խնդրին նոր ուղղություն հաղորդելու անհրաժեշտությունը: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանը բազմաթիվ չպարզված խնդիրներ ուներ ինչպես թուրքերի, այնպես էլ պարսիկների հետ, ինչպես նաև Ռուսաստանի շահագրգռվածությունը Կասպից և Սև ծովերի ափերին

⁵⁸ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեան, Ե., 1990, էջ 242:

⁵⁹ Տե՛ս Ջամբը, էջ 80:

⁶⁰ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ, գ. 2, էջ 208-209:

⁶¹ «Թվին Ռե՛ԻԹ օգոստոսի Բ-ումն Ըստամբոլ Լստուածածօ՛նն եկեղեցունն Յակոբ կաթուղիկոսն առ Լստուած փոխեց» (Ջաքարիա Ազուլեցի, Օրագրութիւն, Ե., 1938, էջ 151):

ռազմավարական կարևոր հենակետեր ստանալու հարցում, կասկած չէր մնում, որ Հայաստանի ազատագրման հարցում միակ և իրական դաշնակիցը կարող էր լինել Ռուսաստանը: Այսպիսով, Իսրայել Օրին, վերջնականապես հույսը կտրելով արևմտաեվրոպական տերություններից օգնություն ստանալուց, Հայաստանի ազատագրման խնդիրը կապեց Ռուսաստանի հետ: Դա կարևոր և շրջադարձային քայլ էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

Պարսկաստանի ներքին դրության վերաբերյալ ավելի մանրամասն տեղեկություններ ունենալու, հայ և վրաց ապստամբական ուժերը համախմբելու և այլ անհրաժեշտ գործողություններ կատարելու համար Օրին նախագծել էր իր գլխավորությամբ ռուսական մեծ դեսպանություն Պարսկաստան ուղարկելու ծրագիրը: Դեսպանությունը պետք է ժամաներ Սպահան՝ շահ Սուլթան Հուսեյնին ռուսաց թագավորության բարեկամությունը հավաստիացնելու նպատակով, բայց իրականում պետք է զբաղվեր հետախուզական անհրաժեշտ տվյալներ հայթայթելով և նախապատրաստական աշխատանքներ տաներ տեղի հայերի և վրացիների շրջանում:

Հենց այս նպատակով 1703 թ. դեկտեմբերի 6-ին գրված նամակում Օրին գնդապետի աստիճան ստանալու համար դիմեց անձամբ Պետրոս Մեծին և բացատրեց դրա անհրաժեշտությունը⁶²: Պետրոս Մեծն ընդառաջեց Իսրայել Օրինի խնդրանքին և նրա դիմումի վրա նակագրեց. «Շնորհել գնդապետի կոչում ըստ իր ցանկության»⁶³: Ցարը նաև խնդրում էր շահին ընդունել Իսրայել Օրինին և ի սեր Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի բարեկամության՝ հարգել նրա խնդրանքը⁶⁴: Այս գրությանը ցարը, փաստորեն, իր պաշտպանության տակ էր վերցնում Իսրայել Օրինին՝ ցանկանալով բարձրացնել Օրինի հեղինակությունը ինչպես պարսիկների, այնպես էլ հայերի աչքում:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Գանձասարի կաթողիկոսության դերը ազգային-ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում», ներկայացված է ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում Իսրայել Օրինի և հայ հոգևորականության համագործակցությունը: Քննության է առնված նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսության համագործակցությունն ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում: Ներկայացված են Եսայի Հասան-Ջալալյանի ձեռնարկած քայլերը Արցախի սահմանները թշնամական հարձակումներից պաշտպանելու ուղղությամբ:

Մինչ Օրին զբաղված էր պարսկական արշավանքի կազմակերպման հարցերով, Գանձասարում եռանդուն գործունեություն էր ծավալել Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Իր կաթողիկոսության հենց առաջին օրերից գործելով մեծ նրբանկատությամբ՝ նա կարողացել էր Գանձասարի կաթողիկոսության հովանու ներքո ազատագրական գաղափարների շուրջ համախմբել Արցախի մելիքներին:

Ս. Էջմիածնում գիտեին ստեղծված իրավիճակում Գանձասարի կաթողիկոսության նշանակության և Եսայի կաթողիկոսի գործադրած ջանքերի մասին, ուստի հնարավորինս աջակցում էին Եսայի Հասան-Ջալալյանի դիրքերի ամրապնդմանը⁶⁵:

Երբ Օրին, ավարտելով ռուսական պատվիրակության ղեկավարի առաքելությունը, մեկնում էր Մոսկվա, մի քանի եկեղեցականների ուղեկցությամբ նրա հետ էր նաև Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, որը նպատակ ուներ անձամբ հանդիպել

⁶² Տե՛ս ԶոօՅ Դ., նշվ. աշխ., էջ 185-186:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 186:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 224-225:

⁶⁵ Տե՛ս Դանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, էջ 219:

Ռուսաց թագավորի հետ և պայմանավորվել Հայաստանի ազատագրության հարցերի վերաբերյալ⁶⁶։

Իսրայել Օրին և Եսայի Հասան-Ջալալյանը մեծ դժվարություններով միայն 1711 թ. օգոստոսին հասան Աստրախան, սակայն հենց այդտեղ էլ ընդհատվեց նրանց ուղևորությունը, քանի որ նույն ամսում Օրին մահացավ։ Եսայի կաթողիկոսը, որպես հավատարիմ զինակից, մնաց Օրիի կողքին մինչև նրա կյանքի վերջին օրերը։ Օրիի մահից հետո Եսայի կաթողիկոսը վերադարձավ Գանձասար⁶⁷։

Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը և Եսայի Հասան-Ջալալյանը, համագործակցելով Արցախի մելիքների հետ, ստանձնեցին ազատագրական պայքարի հետագա կազմակերպման գործը։ Հայոց զինված ապստամբության նախապատրաստման ժամանակաշրջանում չափազանց կարևոր էր Հայ Առաքելական եկեղեցու հայրերի դիրքորոշման ուղղվածությունը դեպի զինված պաշտպանության կազմակերպումը։ Եվ նույնիսկ Ս. Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսության համագործակցության պարագայում ստեղծվել էր բավականին բարդ իրավիճակ, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում Արցախը ենթարկվում էր լեզգիների ավերիչ արշավանքներին։ Ստեղծված իրավիճակում Եսայի Հասան-Ջալալյանն ստիպված էր ուղիներ փնտրել մի կողմից երկիրը վաչկատուն ցեղերի՝ հյուսիս-արևելքից կատարվող հարձակումներից պաշտպանելու, մյուս կողմից, ընդհանրապես, օտար լծից ազատագրվելու համար։ Միաժամանակ նա չէր դադարեցնում կապը վրաց արքունիքի հետ, ինչպես նաև շարունակում էր դիմումներ հղել Պետրոս I-ին, որի գլխավորած զորքերին սպասում էր Արցախի և Ուտիքի հայ բնակչությունը։

Երրորդ գլուխը՝ «ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ԱՐՑԱՒՆՈՒՄ 1722-1731 ԹԹ.»,
բաղկացած է երեք ենթագլխից։

Առաջին ենթագլխում՝ «Ռուսական բանակի Կասպիական արշավանքը և ազատագրական շարժման աշխուժացումը», անդրադարձ է կատարվել Պետրոս I-ի Կասպիական արշավանքին, ներկայացված է Եսայի Հասան-Ջալալյանի գլխավորած պայքարը պարսկական իշխանությունների կողմից խրախուսվող լեռնականների դեմ, որի ընթացքում արցախահայերը մեծ ջանքերի գնով կարողացան պաշտպանել իրենց սահմանները։ Քննության են առնված սղնախների առաջացման նախադրյալները և դրանց ռազմաքաղաքական նշանակությունը ազատագրական պայքարի ողջ ընթացքում։

Հյուսիսային պատերազմի ընթացքում շարունակելով իր ուշադրության կենտրոնում պահել Հայաստանում և Վրաստանում տիրող իրավիճակը՝ Պետրոս I-ը դեռևս XVIII դարի 10-ական թվականներից սկսել էր նախապատրաստվել Կասպից ծովի ափերին ամրապնդվելու խնդրի իրականացմանը։ Դրա համար նախևառաջ անհրաժեշտ էր ապահովել հատկապես հայերի և վրացիների աջակցությունը, ինչպես նաև թարմացնել տեղեկությունները Պարսկաստանում տիրող իրավիճակի մասին։

XVIII դարի 20-ական թվականների սկզբին Պարսկաստանը խիստ թուլացել էր ներքին երկպառակություններից⁶⁸։ Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ Պետրոս I-ը շարունակում էր բանակցությունները հայերի և վրացիների հետ՝ խոստանալով կազմակերպել հայ-վրացական պետություն Ռուսաստանի հովանու ներքո⁶⁹։ Եվեդիայի դեմ պատերազմն ավարտելուց հետո Պետրոս I-ը սկսեց իր «Կասպիական արշավանքը»⁷⁰։ Սակայն, ինչպես միջազգային իրադրության փոփոխությունը, այնպես էլ Ռուսաստանի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված Անգլիայի և Ֆրանսիայի

⁶⁶ Эзов Г., Гзл. աշխ., էջ 312։

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 277-278։

⁶⁸ Տես Խաչատուր Ջուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 226։

⁶⁹ Տես А. С. Боров В., Гзл. աշխ., էջ 190, 206։

⁷⁰ Эзов Г., Гзл. աշխ., էջ LIII։

անմիջական աջակցությունը վայելող Օսմանյան կայսրության վճռական քայլերը ռուսական զորքերին հակահարված տալու ուղղությամբ ստիպեցին Պետրոս I-ին դադարեցնել արշավանքը և վերադառնալ Ռուսաստան:

Այսպիսով, հայ ազգային գործիչների՝ օտար երկրների միջոցով ազատագրվելու ձգտումները հերթական անգամ չիրականացան, ինչը պետք է համոզել նրանց, որ Հայաստանի ազատագրումը կարելի է իրականացնել միայն սեփական ուժերով: Հայ զինվորականությունը շարունակեց համախմբված մնալ Եսայի Հասան-Ջալալյանի և մելիքների իշխանության ներքո, ձեռնամուխ եղավ պաշտպանական ամրությունների՝ սղնախների ամրապնդմանը, որոնք XVIII դարի 20-ական թթ. հայ ռազմա-քաղաքական խմբավորումների կենտրոններն էին:

XVIII դարի 20-ական թվականների սկզբին Արցախի մելիքական հինգ միավորումներն էին Գյուլիստանի (կենտրոնը՝ Գյուլիստանի բերդը) և Ջրաբերդի (Երից-Մանկանց վանքը) սղնախը, Վարանդայի մի մասի (Ծովատեղ-Ավետարանոց), Վարանդայի մյուս մասի (Շոշ կամ Քարազլուխ սղնախ), Խաչենի (Գանձասարի վանքը) և Դիզակի (Տող կենտրոնով և Քիրս լեռան միավորումով) սղնախները: Սղնախներ կային նաև այլ վայրերում՝ Կապանում, Լուռիում, Գեղարքունիքում և Քոլանիում:

Չնայած պատմագրության մեջ սղնախների առաջացման դրդապատճառների վերաբերյալ տարբեր տեսակետների առկայությանը⁷¹, հայ ազատագրական շարժման տարբեր կենտրոններում ստեղծված վավերագրերը վկայում են, որ Արցախում սղնախների ստեղծումն կապված էր 1722 թ. հակապարսկական ապստամբության կազմակերպման հետ⁷²:

Սղնախներն Արցախում և Սյունիքում յուրահատուկ ու կենսունակ ռազմաքաղաքական միավորներ էին, որոնք ղեկավարում ու ազատագրական շարժման շահերին էին ծառայեցնում ժողովրդի բոլոր հնարավորությունները: Սղնախները կարողացան գոյատևել բավականին երկար՝ 1722 թ. սկսած մինչև 1730-ականների կեսերը, և մեծապես նպաստեցին ազատագրական պայքարի ընացքում ունեցած հաջողություններին:

Երկրորդ ենթազվածում՝ «Արցախահայության պայքարն ինքնիշխանության համար», ներկայացված է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի դիրքորոշման ուղղվածությունը դեպի զինված պայքարի կազմակերպումը և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու լիակատար աջակցությունը ազատագրական շարժմանը: Մանրամասն կերպով ուսումնասիրվել են արցախահայության ազատագրական պայքարի ղեկավարների և ռուսական արքունիքի միջև ընթացող բանակցությունները, քննության են առնված արցախահայության ազատագրական պայքարին օժանդակելու հարցում Ռուսաստանի շահագրգռության իրական դրդապատճառները, լուսաբանվել է արցախահայության պայքարը ինչպես տարածաշրջան ներխուժած լեռնականների, այնպես էլ պարսկական և թուրքական զինված ուժերի դեմ:

Արցախում և Սյունիքում ազատագրական շարժմանը գործուն օժանդակություն էր ցուցաբերում նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը: Եվ որքան էլ որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցին (1715-1725) և հայ գործիչները ձգտում

⁷¹ Տե՛ս Армяно-русские отношения в первом трети XVIII века, т. II, ч. I, էջ XXXVIII, տե՛ս նաև Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գ. 2, էջ 122, Арутюнян П., նշվ. աշխ., էջ 223, Эзов Г., նշվ. աշխ., էջ LXI:

⁷² Տե՛ս Եսայի Հասան-Ջալալյանց, էջ 37, տե՛ս նաև Эзов Г., նշվ. աշխ., էջ 341, 344-345, տե՛ս նաև Армяно-русские отношения в первом трети XVIII века, т. II, ч. II, վավ. 335, մանրամասն տե՛ս նաև Արզումանյան Զ., Սղնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը, էջ 77-86:

էին գաղտնի պահել հայ ազատագրական շարժման և Ս. Էջմիածնի կապերը, միևնույն է, դրանք այնքան մեծ ծավալ էին ընդունել, որ ի վերջո հայտնի դարձան ինչպես օսմանյան, այնպես էլ պարսկական հետախուզությանը: Ստեղծված իրավիճակում, որքան էլ որ սղնախականները հաջողություններ ունենային, նրանց դժվար կլիներ դիմակայել թշնամական կանոնավոր զորաբանակներին, ուստի Արցախում հույսները չէին կտրուկ և Ռուսաստանից սպասվող օգնությունից: Պատվիրելով հայերին մի փոքր համբերել և սպասել իր գալստյանը՝ Պետրոս I-ը միաժամանակ ամեն ջանք գործադրում էր Պարսկաստանի հետ կնքել կասպիական ափերի գրավումը հաստատող և օրինականացնող մի խաղաղ դաշնադրություն: 1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին կնքվեց մի դաշնագիր, ըստ որի Պետրոս I-ը պարտավորվում էր զինվորական ուժով պաշտպանել շահ Թահմազին բոլոր այն ապստամբներից, որոնք գլուխ են բարձրացրել պարսից զահի դեմ: Ի պատասխան դրան՝ շահը Ռուսաստանին էր զիջում մերձկասպյան շրջանները, որոնք այսուհետ պետք է մշտապես գտնվեին «համառուսական կայսերական մեծության» կազմում: Եվ վերջապես, Ռուսաստանը խոստանում էր մշտապես բարեկամական հարաբերություններ պահպանել Պարսկաստանի հետ և օգնել՝ թշնամիների դեմ պայքարելու հարցում⁷³:

Ռուսական կառավարությունը, առաջնորդվելով իր քաղաքական առաջնահերթ շահերով, շտապեց պայմանագիր կնքել նաև Թուրքիայի հետ: 1724 թ. հունիսի 12-ին Կ. Պոլսում կնքվեց ռուս-թուրքական պայմանագիր, որով Օսմանյան կայսրությունը ճանաչեց Ռուսաստանի տիրապետությունը Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում՝ Դերբենդից մինչև Մազանդարան, իսկ Ռուսական կայսրությունը, պարտավորվելով Մերձկասպյան շրջաններից չչարժվել Անդրկովկասի խորքերը, փոխադարձաբար ճանաչեց Թուրքիայի ազդեցությունը Իրանի այսրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ⁷⁴:

Ռուս-թուրքական պայմանագիրը խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ հայ ազատագրական պայքարի մասնակիցների համար, որոնք, երկար ժամանակ անտեղյակ մնալով այս պայմանագրին, շարունակում էին հուսալ և սպասել Ռուսաստանի օգնությանը: Սակայն ռուսական կողմի խոստումներն այդպես էլ իրականություն չդարձան: Պետրոս I-ին հաջորդած գահակալներն էլ ավելի անտարբեր զնտվեցին հայ ժողովրդի խնդրանքների հանդեպ, ուստի դրությունը մնաց անփոփոխ: Թուրքական բանակի ընդհարումները հայկական սղնախների հետ շարունակվեցին և ինչպես հետագայում գրում էր Մինաս վարդապետը, արյունահեղ կռիվներ էին տեղի ունենում համարյա ամեն օր⁷⁵: Հայերի հերոսական պայքարը Սյունիքում և Արցախում կասեցնում էր թուրքական զորքերի արշավանքը դեպի Կասպից ծով: 1725թ. փետրվարին Արցախում ջախջախված թուրքական զորքերի հրամանատար երեք փաշաներից մեկը, որը գերի էր ընկել, հաղթանակած հայերին ասել էր. «...քեզ ղուք չէիք այս միջումս մեք հիմա Դարպանդու եւ Պաքու վերայ էինք գնացել...»⁷⁶: Քանի որ Ռուսական կայսրությունից զինական օգնությունն այդպես էլ չէր ստացվում, հայ զինվորականությանը մնում էր ամուր կանգնել իր դիրքերում և մեծ ջանքերի գնով դիմագործվել թշնամուն:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Եսայի Հասան-Ջալալյանի գործունեությունը ազատագրական կռիվների վերջին փուլում», ներկայացված է Եսայի Հասան-

⁷³ Տե՛ս Догово́ры Росси́и, с. 186-189:

⁷⁴ Տե՛ս Соловьёв С., նշվ. աշխ., էջ 73:

⁷⁵ Տե՛ս Эзов Г., նշվ. աշխ., էջ 459:

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 422:

Ջալալյանի գործունեությունը 1726-1728 թթ.: Անդրադարձ է կատարվել նաև 1728-1731 թթ. ընթացքում տեղի ունեցած ազատագրական կռիվներին:

Ռուսաստանի խոստացած օգնությունն այդպես էլ չէր հասնում, իսկ թուրքական հարձակումներն օրեցօր ավելի վտանգավոր էին դառնում: Արցախահայերին մնում էր հույսը դնել միայն սեփական ուժերի վրա: Չափազանց համառ պայքար ծավալեցին լեռնային շրջանների սղնախների ղեկավարները⁷⁷: Եսայի Չասան-Ջալալյանը, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, Շոշ սղնախում գնտվող Իվան Կարապետին հրահանգեց սղնախների ղեկավարներին հորդորել զգույշ լինել, բայց շարունակել պայքարը:

Չնայած մեր պատմագրության մեջ տեղ գտած տեսակետներին՝ բազմաթիվ նամակների և վավերագրերի համակողմանի ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ Եսայի կաթողիկոսը ոչ միայն չէր հեռացել ազատագրական պայքարից, այլև նրա ամենակտիվ կազմակերպիչներից և ղեկավարներից էր: Եսայի Չասան-Ջալալյանը մինչև իր կյանքի վերջին օրերը հավատարիմ է մնացել իր որդեգրած գաղափարներին՝ կողմնակից լինելով հայրենիքը զենքով պաշտպանելուն և անչափ մեծ պատասխանատվությամբ վերաբերվելով իր ստանձնած առաքելությանը: Իր հայրենասիրության և ստանձնած պարտավորությունների ամենացորդ նվիրվածության շնորհիվ Եսայի Չասան-Ջալալյանը իսկայական ներդրում ունեցավ XVIII դարի առաջին տասնամյակների հայ ազատագրական պայքարի գործուն:

Եսայի Չասան-Ջալալյանի մահից հետո էլ սղնախներից մի քանիսը շարունակեցին իրենց պայքարը: 1729-1731 թթ. հայ դիմադրական շարժման գլխավոր օջախն էր դարձել Գյուլիստանի բերդը՝ Աբրահամ սպարապետի գլխավորությամբ: Գյուլիստանում ծավալված այս դիմադրական պայքարին մասնակցում էին նույնիսկ 1722 թ. Չայաստանից Լեհաստան հեռացած և 1728 թ. Արցախ վերադարձած հայ մարտիկները, որոնց գլուխ կանգնած էր հարյուրապետ Գրիգոր Ստեփանյանը⁷⁸: 1729-1731 թթ. Գյուլիստանի սղնախի զորականները՝ Աբրահամ սպարապետի գլխավորությամբ, թուրքական զորքերի դեմ մղում էին համառ ինքնապաշտպանական կռիվներ, իսկ 1733 թ. հայերը հարվածներ հասցրեցին նաև Արցախի և Գանձակի կողմերում գտնվող թուրքական հրոսակներին⁷⁹:

Իրանի Նադիր շահը, հաշվի առնելով արցախահայության զինական ուժը, 1735 թ. ճանաչեց հակաթուրքական պայքար մղող Արցախի հինգ մելիքությունները⁸⁰, որոնց գերագահ-կառավարիչն էր Դիզակի մելիք Եզանը⁸¹: Սրանով, փաստորեն վավերացվեց այն, ինչ հերոսական պայքարի շնորհիվ ձեռք էր բերել Արցախի ազատատենչ հայությունը:

Այսպիսով, ազատագրական պայքարի ընթացքում հայերը գրանցեցին զգալի հաջողություններ, ունեցան մարտունակ զորք, ժամանակավորապես ստեղծեցին հայկական ինքնավար իշխանություն: Ազատագրական պայքարի ավանդույթները չմահացան և փոխանցվեցին այն սերունդներին, որոնք հաջորդ դարերի ընթացքում էլ ամձնագրհաբար պաշտպանեցին հայրենիքը թշնամական հարձակումներից: Այս ամենի

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 445:

⁷⁸ Տե՛ս Պարսամյան Վ., Լեհահայերի մասնակցությունը Դավիթ Բեկի ապստամբությանը, Ե., 1962, էջ 142:

⁷⁹ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 440:

⁸⁰ Բարխուտարյանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 97:

⁸¹ Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 149:

վառ վկայությունն է XX դարի վերջին տասնամյակում հայ ժողովրդի հաղթանակը Արցախյան պատերազմում:

ԵԶՐԱՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ի մի են բերված ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու եզրահանգումները:

1. Հայոց անկախ պետության բացակայության պայմաններում Արցախի մեկիջությունները հայկական պետականությունը կրող այն եզակի ուժն էին, որի հիման վրա XVIII դ. առաջին տասնամյակներին ծրագրվում էր վերստեղծել հայկական պետությունը: Քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դժվարին պայմաններում հենց նրանք էին արցախահայության ոգին բարձր պահող ուժը: XVIII դարի առաջին տասնամյակների արցախահայության ազատագրական պայքարին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաև Գանձասարի կաթողիկոսությունը, որն աջակցել է Արցախի սղնախներին պարսկական և թուրքական ուժերի դեմ մղված պայքարում, իսկ Եսայի Հասան-Ջալալյան և Ներսես Ջրաբերդցի կաթողիկոսները ղեկավարել են սղնախների կազմակերպումն ու ռազմական բազմապիսի գործողությունների իրականացումը:

2. Եսայի Հասան-Ջալալյանի՝ Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռին բարձրանալու տարեթվի կապակցությամբ մեր պատմագրության մեջ միասնական կարծիք չի եղել: Նշվել են 1700, 1702, նույնիսկ 1695 թվականները, սակայն Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ, չնայած Եսային իրականացրել է կաթողիկոսական գործառույթները նաև ավելի վաղ, բայց նրա կաթողիկոսական իրավունքները պարսից շահի կողմից հաստատվել են 1701թ. :

3. XVIII դարի սկզբին՝ Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև Հայաստանի բաժանվածության պայմաններում, հայ ազատագրական պայքարի գործիչները, հույսը կորելով արևմտաեվրոպական երկրներից, նոր ուղղվածություն հաղորդեցին ազատագրական պայքարին: Իսրայել Օրին, ճիշտ գնահատելով իրավիճակը, դարձավ առաջինը, ով կազմեց ազատագրական ծրագրեր՝ հայ ժողովրդի՝ օտար տիրապետություններից ազատագրվելու հեռանկարը կապելով Ռուսաստանի հետ, որի համար կային մի շարք նախադրյալներ.

- Ռուսաստանը, ի տարբերություն եվրոպական երկրների, դավանափոխության խնդիր չէր դնում հայ ժողովրդի առջև:

- Հայերն արդեն մի քանի դար շարունակ առևտրա-տնտեսական ակտիվ հարաբերությունների մեջ էին Ռուսաստանի հետ:

- Պետրոս I-ի օրոք օրեցօր հզորացող Ռուսաստանը, ձգտելով աստիճանաբար ընդարձակել իր սահմանները դեպի հարավ, ռազմական հենարանի կարիք ուներ տարածաշրջանում, ուստի որոշակի հետաքրքրություն էր դրսևորում Հայաստանի նկատմամբ:

4. Չնայած Իսրայել Օրիի ազատագրական ծրագրերը կազմված էին քաղաքական և ռազմական գործի մեծ բանիմացությամբ, այդուհանդերձ, ինչպես միջազգային իրադրության փոփոխությունը, այնպես էլ քաղաքական, կրոնական և տնտեսական տարաբնույթ խոչընդոտները խանգարեցին դրանց իրագործմանը:

5. 1709 թ., երբ Օրիի արևմտաեվրոպական կողմնորոշումն արդեն փոխարինվել էր ռուսականով, կաթողիկոսություն ընդունելու պայմանը վերացել էր, ուստի Գանձասարի կաթողիկոսությունը, ի տարբերություն 1699 թ., այս անգամ դրական վերաբերմունք դրսևորեց Օրիի նկատմամբ՝ խոստանալով աջակցել նրա ծրագրերի իրականացմանը:

6. Եսայի Հասան-Ջալալյանը, հավանություն տալով Իսրայել Օրիի ծրագրին և կողմնորոշվելով դեպի Ռուսաստան, փորձում էր Ռուսաստանի հայությանը ևս մասնակից դարձնել ազատագրական պայքարին: Միաժամանակ նա ձգտում էր բարեկամական կապեր պահպանել նաև այլ պետությունների հետ, որոնցից այս կամ այն օժանդակությունը կարելի էր ակնկալել Օրիի ձեռնարկած ծրագրի իրագործման համար: Հետևաբար, Եսայի կաթողիկոսը, լինելով շրջահայաց և հմուտ հոգևորական և քաղաքական գործիչ, փորձում էր օգտագործել բոլոր հնարավոր միջոցներն ընդհանուր նպատակի իրականացման համար:

7. Հայաստանի՝ օտար բռնապետությունների միջև բաժանվածության պայմաններում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն ստիպված է եղել գործել մեծ զգուշավորությամբ՝ հայության երկու հատվածներից որևէ մեկի վիճակն էլ ավելի չվտանգելու համար: Հենց այդ պատճառով ինչպես ռազմական գործողությունների կազմակերպման, այնպես էլ ազատագրական պայքարում արտաքին հարաբերությունների ղեկավարման գործն իր վրա էր վերցրել Քանձասարի կաթողիկոսությունը:

8. Ձեռնարկելով իր Կասպիական արշավանքը և հուսադրելով հայ-վրացական համատեղ զորքերին՝ Պետրոս I-ը, այդուհանդերձ, ստիպված եղավ ընդհատել իր արշավանքը և վերադառնալ Ռուսաստան: Ստեղծված իրավիճակում արցախահայերին մնում էր հույսը դնել միայն սեփական ուժերի վրա և, ամրանալով սղնախներում, շարունակել հերոսաբար դիմադրել թշնամական ուժերին:

9. Ռուսական արքունիքը, չնայած արցախահայությանը տված բազմաթիվ խոստումներին, այդպես էլ օգնության չհասավ զինված ինքնապաշտպանության ղեկավարներին, իսկ 1724 թ. հունիսի 12-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո ազատագրական պայքարի մասնակիցների վիճակն էլ ավելի բարդացավ: Նույնիսկ այդպիսի ծանրագույն իրավիճակում, երբ արցախահայերին հետաքրքրում էր միմիայն օգնական զորքեր ստանալու հեռանկարը, ռուսական կողմը չէր շրջանցում հայերի արտագաղթի թեման՝ ձգտելով ամեն կերպ հասնել դրա իրականացմանը: Այդուհանդերձ, ինչպես սղնախների առաջնորդները, այնպես էլ Եսայի կաթողիկոսը միշտ հաստատուն կերպով դեմ են եղել հայերին գաղթեցնելու քաղաքականությանը և նույնիսկ ամենածանր ժամանակներում կողմնակից են եղել երկիրը զենքով պաշտպանելուն:

10. Եսայի Հասան-Ջալալյանը համոզվել էր, որ ռուսական զինական օգնության բացակայության պայմաններում ռուսական արքունիքի կողմից այդ նպատակով արվող հավաստիացումներն ունեին հայերի դիմադրությունը երկարաձգելու միջոցով թուրքական բանակի առաջխաղացումը դեպի ռուսահայատակ տարածքները կանխելու նպատակ: Հենց այդ պատճառով Եսայի Հասան-Ջալալյանը կյանքի վերջին տարիներին ապավինեց հայրենիքը սեփական ուժերով պաշտպանելու գործելակերպին:

11. Ինչպես հայկական, այնպես էլ ռուսական պատմական վավերագրերը վկայում են, որ Քանձասարի կաթողիկոսը մինչև կյանքի վերջին տարիները հավատարիմ է մնացել ազատագրական պայքարի գաղափարներին: Եսայի Հասան-Ջալալյանի մահից հետո էլ սղնախներից մի քանիսը շարունակեցին հերոսաբար դիմադրել թուրքական հարձակումներին՝ պահպանելով թե՛ Քանձասարի

կաթողիկոսությունը և թե՛ հայկական պետականության մարմնավորումը հանդիսացող մելիքական կառույցների ամբողջականությունը:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրավարակումներում.

1. Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի գործունեության շուրջ (XVIII դ. սկիզբ), Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2010, № 11, էջ 86-93:
2. Սայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսությունը ազատագրական պայքարի ուղեծրում, Էջմիածին, 2011, Ը, էջ 113-117:
3. Հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում Իսրայել Օրիի և հայ հոգևորականության համագործակցության հարցի շուրջ, Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2011, № 12, էջ 124-133:
4. Գանձասարի կաթողիկոսությունը ժԷ դարի վերջերին և ժԸ դարի սկզբին, Էջմիածին, 2012, Բ, էջ 94-99:
5. Եսայի Հասան-Ջալալյանի գործունեությունը ազատագրական կռիվների վերջին փուլում, Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա, թիվ 5 (143), մայիս, 2012, էջ 56-57:

Карпетян Аи́к Арутюнович

**НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА АРМЯН АРЦАХА В ПЕРВЫЕ
ДЕСЯТИЛЕТИЯ XVIII ВЕКА**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 “История Армении”.

Защита состоится 15 июня 2012 г., в 14⁰⁰, по адресу пр. Маршала Баграмяна 24/4, на заседании специализированного совета по Истории Армении

РЕЗЮМЕ

Данная диссертация посвящена национально-освободительной борьбе армян Арцаха в первые десятилетия XVIII века.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы. Во введении аргументируется научная новизна изучаемой проблемы. Далее представляются цели и задачи, затем анализируются источники и литература.

В первой главе - "Арцах в конце XVII и в начале XVIII веков" - описываются географическое положение, система управления, политическая и социально-экономическая ситуация Арцаха в исследуемом периоде, освещается деятельность мелкств, которые возглавляли национально-освободительную борьбу в Арцахе. Детально анализируется тяжелое положение населения Восточной Армении в целом и Арцаха, в частности, вследствие насильственно проведенной переписи по приказу шаха Султана Хусейна, в ходе которой персидские чиновники грабили и угнетали все население Восточной Армении. В той же главе исследуется духовная жизнь Арцаха, освещаются вопросы, связанные с анти-престолом в католикосате Гандзасара, уточняются даты и обстоятельства, при которых возшли на трон католикос Еремия Хасан-Джалалян и анти-престольный католикос, Симеон Хоторашенци, и последовавшие за ними Есаиу Хасан-Джалалян и Нерсес Джрабердци.

Во второй главе - "Новый этап осуществления освободительной программы в начале XVIII века" - исследуются освободительная деятельность Исраэла Ори, встречи с высокопоставленными официальными лицами, отношения с армянскими политическими и духовными деятелями. Изучаются также политические, социально-экономические и религиозные аспекты, а также вопросы, связанные с изменением международной ситуации, помешавшие осуществлению освободительной программы Исраэла Ори. Детальным образом обсуждаются причины изменения ориентации Исраэла Ори и его сотрудничество с армянским

духовенством. Особое внимание обращено на совместные усилия Св. Престола Эчмиадзина и католикосата Гандзасара, направленные на организацию освободительной борьбы, а также шаги, предпринятые Есаиу Хасан-Джалаляном для защиты Арцаха от вражеских нападений.

В третьей главе - "Освободительные бои в Арцахе в 1722-1731 гг." – исследуются предпосылки создания "сгнахов" и их военно-политическое значение в ходе освободительной борьбы, так и с обороной, возглавляемой Есаиу Хасан-Джалаляном, рубежей Арцаха от нападений горных кочевников в период ожидания несостоявшегося Персидского похода Петра I. Обсуждаются готовность Св. Престола Эчмиадзина и католикоса Всех Армян, Аствацатура Хамаданци, оказать всяческую помощь в организации освободительного движения, а также переговоры между руководителями освободительной борьбы в Арцахе и российским правительством. Выявлены причины заинтересованности России в оказании помощи руководителям освободительной борьбы в Арцахе. Исследуется борьба армян Арцаха против как ворвавшихся в регион горных кочевников, так и персидских и турецких войск. В конце главы изучаются деятельность Есаиу Хасан-Джалаляна в 1726-1728 гг., а также освободительные бои в 1728-1731 гг..

В заключении изложены основные итоги и выводы исследования.

Karapetyan Hayk Harutyun

**NATIONAL-LIBERATION STRUGGLE OF ARTSAKH ARMENIANS IN THE FIRST
DECADES OF XVIII CENTURY**

Dissertation for the degree of Doctor of History on the specialization of
"History of Armenia" 07.00.01

The defense of the dissertation will be held on 15 June 2012, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Ave. 24/4)

SUMMARY

The present dissertation is dedicated to national-liberation struggle of Artsakh Armenians in the first decades of XVIII century.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of the used sources and literature. The scientific novelty is argued in the introduction. Then intensions and assigned tasks of the dissertation are presented, and the used sources and literature are analyzed.

In the first chapter - "Artsakh at the end of XVII and at the beginning of XVIII centuries"- the geographical position, government system, political and social-economic situation of Artsakh of the researched period are presented. The activity of melikdoms, which led the national-liberation struggle in Artsakh is also featured. The hard condition of the population of Eastern Armenia in general, and Artsakh, in particular, caused by the census, forced by shah Sultan Husayn`s order and during which Persian officials robbed and oppressed the population of Eastern Armenia, is analyzed in detail. In the same chapter the spiritual life of Artsakh and issues connected with the anti-throne in the Gandzasar Catholicosate are studied together with the dates and circumstances under which Catholicos Yeremia Hasan-Jalalyan and anti-throne catholicos Simeon Khotorashentsi and following them Yesayi Hasan-Jalalyan and Nerses Jraberdtsi were consecrated.

In the second chapter – "The new stage of realization of liberation programme at the beginning of XVIII century"- the liberation activity of Israel Ory, his meetings with high-ranking officials, relations with Armenian political and spiritual figures are researched. Political, social-economic, religious aspects, as well as questions connected with the change of international situation, that prevented the realization of Israel Ory`s liberation programme, are also studied. The reasons of change of Israel Ory`s orientation and his cooperation with the Armenian priesthood are discussed in

detail. Special attention is paid to the joint efforts of Mother See of Holy Etchmiadzin and Catholicosate of Gandzasar aimed at the organization of liberation struggle and the steps taken by Yesayi Hasan-Jalalyan to defend Artsakh from hostile invasions.

In the third chapter – “Liberation fights in Artsakh in 1722-1731”- the questions connected with preconditions of formation of “Sghnakhs” and their military-political importance in the course of liberation struggle, as well as with the defence of Artsakh, led by Yesayi Hasan-Jalalyan against mountain nomads in the period of the unrealized Persian campaign of Peter I, are analyzed. The readiness of the Mother See of Holy Etchmiadzin and the Catholicos of All Armenians, Astvatsatur Hamadantsi, to give help for organization of the liberation struggle and the negotiations between the leaders of liberation struggle in Artsakh and Russian government are discussed. The reasons for Russia`s interest in supporting the leaders of liberation struggle in Artsakh, are revealed. The struggle of Artsakh Armenians against the invasions of mountain nomads, as well as Persian and Turkish troops are researched. At the end of the chapter Yesayi Hasan-Jalalyan`s activity in 1726-1728, as well as the liberation fights in 1728-1731 are studied.

The main findings and results of the study are summarized in the conclusion.